

RAKOUSKÉ FILOZOFICKÉ MYŠLENÍ KONCE 19. STOLETÍ V ČESKÉM KULTURNÍM ŽIVOTĚ

Marie Bayerová

To, co jsme označili za rakouské filozofické myšlení konce 19. století /povídá o něm mnoho literatury/, může vypadat jako konstruovaný, rozporuplný pojem, který na jedné straně evokuje představu předem známých znaků, typických pro toto myšlení, na druhé straně nechává otevřené dveře jejich defini-
nitivnímu určení. Uvažovat však o tzv. rakouské filozofii nikoliv o sobě, ale v jistých relacích, zde ve vztahu k českému kulturnímu životu, znamená uvažovat o ní metodologicky, to je marxisticky: 1. vzhledem k „světovému“ marxistickému myšlení, 2. vzhledem ke kontextu národnostního pohybu a myšlení v Rakousku /byl také pohyb dělnického hnutí a marxistického myšlení, kde fungovala zvláštní konfigurace v národnostní problematice/. A tak ani obsah pojmu rakouské filozofické myšlení konce 19. století neobdržíme jinak než na základě konkrétně provedených analýz, které ukazují jisté výsledky.

Existenci vzájemných vnitřních vazeb obou uvažovaných fenoménů, jež značí víc než „ohlas“, „dopad“, „vliv“ apod., by stěží mohla popřít kterákoliv ze dvou hlavních národností, žijících v českých zemích /abstrahujeme-li zvlášť vytvořenou situaci vrstvy, která recipovala a působila v tom, čemu říkáme židovská oblast/ a nemůže je nebrat v úvahu v reflexi vlastních tradic. Jiná věc je, že při těchto faktických vazbách může být zvlášť obtížné dešifrovat historický smysl význačných výkonů v oblasti teorie. Např. na Bolzanovi se zvlášť z německé strany zdůrazňovalo, že v podstatě vlastně jen adaptoval v konkrétní situaci vývoje Rakouska před rokem 1848 Leibnizovu filozofickou myšlenku harmonie, protože nejlépe odpovídala potřebě smíru a klidného soužití obou národností. Ale jak známo, historický přístup vyžaduje uvažovat vždy znovu kritéria, která platí pro zařazení těch kterých jevů do té které tradice; proto si zvolme za východisko, jak rozuměl německé tradici v Rakousku jeden ze stoupenců po-

měrně vlivné rakouské školy v českých zemích ještě v první třetině 20. století. V jeho zpětném pohledu ožívá otázka smyslu filozofie a nabízí se i posouzení kritérií, jež platila pro tvorbu rakouské filozofické tradice koncem 19. století.

Profesor německé univerzity Oskar Kraus, zakladatel brentanovské společnosti v Praze a Brentanova archívu, známý např. svým vystoupením proti Einsteinově teorii relativity v době, kdy se to už stalo anachronismem, viděl linii tvorby rakouských představitelů buržoazní filozofie 19. století jako jednotný proud výstavby vědecké, empirické psychologie. Ve svém referátu na 8. mezinárodním filozofickém kongresu v Praze v roce 1934 upozornil na vývojové zvláštnosti německé filozofie v Čechách. Ty podle něho spočívaly v tom, že se sice ve starém Rakousku „působením tlaku shora nerozvinula konstruktivní spekulace pokantovská“, ale že se „zároveň zdola dávala přednost... jinému způsobu myšlení než spekulativně dialektickému“. Tato dvojí tendence vytvářela podle něho meze, v nichž se udržovala filozofie „svobodomyšlná už v době Bolzanova osvícenství jen s omezením“, tím spíše po něm, kdy se ujalo vlády herbartovství, neboť, jak píše, „tehdejší školství považovalo Herbarta za menší zlo jak proti protestantské filozofii Kantově a Hegelovu zbožnění pruského státu, tak proti osvícenému katolicismu kněze Bolzana“. Herbartovství bylo ovšem podle autora jenom „na prospěch vědecké metodě filozofování v psychologii“ a za jejího skutečného tvůrce považoval zakladatele empirické psychologie, vídeňského profesora Franze Brentana /1838-1917/, jehož učení našlo pozitivní ohlas sice nejenom, ale především v českých zemích, kde se stalo školou. Jak se můžeme dočíst, signalizoval je zde příchod Brentanových žáků do Prahy: vedle A. Martyho fenomenologizujícího psychologa C. Stumpfa, ale také Masaryka. /1/

Ono „něco“, co v celkem správném konstatování, že oficiální zájem státu a církve o nové proudy německého myšlení, konkrétně kantovství, měl retardační účinky, tedy ono nejasné „něco“, jež pomáhalo tvořit rakouskou filozofickou tradici „zdola“, představovalo podle našeho názoru ve svém pozitivním obsahu zvláštní ideový derivát, pro nějž by se nejlépe hodil

název „rakušanství“. Myslíme tím jistou úroveň společenského vědomí, fungující dvěma směry: navenek, kde se projevovale adaptací postojů k nejvýznačnějším proudům evropské filozofie, a dovnitř směrem k jednotlivým kulturním tradicím, konstituujícím se na území Rakousko-Uherska na národnostním základě, a od nich zase ven prostřednictvím tohoto rakušanství. Neustále tu probíhal složitý proces geneze, navazování, stvrzování, upevňování, posilování či naopak oslabování, odmítání a eliminace jednotlivých prvků v dialektické tvorbě jednoty specifického, jež zhruba řečeno, bralo na sebe formy „národního“, a obecného nebo alespoň obecnějšího, „rakouského“. Zde se pak ke konci 19. století v přesahu do století 20. „vyrušily“ dva rysy, které lze považovat za charakteristické znaky rakouské filozofie - empirismus a protikantovství.

Systematicky lze oba rysy v jejich jednotě a snad i podmíněnosti demonstrovat v katedrové filozofii na dvou hlavních bodech: 1. na pojmu faktu a jeho transformaci v pojem danosti, 2. na změnách v pojetí empirie, zkušenosti, spíš s dematerializující tendencí. Historicko-filozoficky představují vnitřní osu myšlenkového proudu, který se může vykázat řadou poměrně vlivných německy mluvících představitelů rakouské liberální buržoazie v českých zemích /nebo s běžnou vazbou na Vídeň/. Jsou tedy formami, v nichž se stvrzoval pozitivní obsah „rakušanství“ a jež se navenek staly empiriokriticismem, empirickou psychologií a z ní vycházející fenomenologií; jinak sem také patří freudovská psychoanalýza jako nově budovaná metoda, v níž hraje roli hloubkové spojení vrstev vědomí a nevědomí v oblasti senzualně fundované psychiky a některé další typy „psychologií“. Z filozofického hlediska představovaly všechny tyto formy konkrétní příspěvek ke konstituci pojmu vědomí. Směrem dovnitř je opět nutno rozlišovat dvojí dopad toho, co je „rakušanstvím“ v poměru k světové filozofii. Jednak do vlastních řad ve smyslu konstituce jednoty a z ní vycházejícího vědomí vnitřní souvislosti jmenovaných forem, jinými slovy konstituce „vlastního“ vědomí a vědomí „vlastního“ u německy mluvících reprezentantů rakouské buržoazie zvláště v českých zemích vzhledem k světové filozofii a navíc k marxistickému řešení; a směrem k české

společnosti, na níž zůstávaly lpět rysy rakušanství, i když některé jeho prvky mohly v zásadě působit po směru tvorby jejích „vlastních“ kulturních hodnot. Postihnout celou tuto složitou dialektiku procesuální stránky poznání v její společenskovědní podobě je náročná záležitost. Jakým způsobem ji demonstrovat? Na čem ukázat souvztažnost dvou způsobů přístupu a zmáhání společenské skutečnosti, dvou orientací, o nichž lze předpokládat, že mají své styčné body a průsečíky identifikace, ale u nichž je zřejmé, že se každý z nich živí ještě z jiných zdrojů „tvorby smyslu“, než z těch, které jsou oběma společné v této referenční rovině, jež nedošla k marxismu? Jak ve vší konkrétnosti popsat formy participace, jak vyjádřit míru ohledu, nedbání a repulze toho, co může být navzájem pocítováno jako „cizí“? A jak rozlišit v oblasti tvorby společenského vědomí subjektivní a objektivní, konstituující a konstituované, měnící místo uvnitř jednoho a téhož uvažovaného vztahu? Zatím výsledky historicko-filozofických analýz podávají důkaz o přímém působení jmenovaných filozofických směrů v úrovni odborně pěstované filozofie české, zvláště pokud jde o její realistický proud, a to v tom smyslu, že to posilovalo protispekulativní tendence českého myšlení vůbec, i když se na české straně vyskytovala, obrazně řečeno, řada hluchých míst, postrádajících rezonance toho, co mělo v širěji pojatém proudu rakouského filozofického myšlení pozitivní význam. /Nebrala se na vědomí možnost výkladu, opírajícího se o nenázorné momenty, nebyl zde cit pro přechodné útvary, pro konstituci metodologické mezivrstvy s vlastním určením uvnitř rakouského filozofického myšlení, stranou zájmu zůstával pro českou pozitivistickou filozofii pojem nevědomí, společný fenomenologii, psychoanalýze a dalším přístupům psychologického rázu atd./.

Nechme se vést naznačenými historicko-filozofickými souvislostmi, které zákonitě odkazují zpět k Bolzanovi, jak jsme také mohli vidět na historizujícím pohledu O. Krause a jeho chápání linie rakouské filozofie. Neboť ani zvláštní osud Bolzanova díla nemění nic na skutečnosti, že je s jeho jménem spojena původní forma protikantovství jako osobitý model spojení empirického a logického prvku. A gnozeologická otázka

po vztahu zkušenostního a racionálního byla položena už zde dostatečně hluboko, aby se stačila stát základem postupných ideových posunů v historickém procesu tvorby společenského vědomí německy mluvící buržoazie jak v českých zemích, tak mimo ně. Svědčí o tom mimo jiné „návraty“ a „přihlášení se“ k Bolzanovi prakticky v době, kdy se jak na české, tak na německé straně bojovalo v rakouských zemích o ideologický výraz dělnického hnutí, o jeho spojení s marxistickou ideologií. Spolu s respektováním a víceméně vědomým navazováním na tak význačný teoretický výkon, jako byl Bolzanův, hrálo ještě koncem 19. století úlohu něco, co bychom mohli nazvat vůlí, zůstat se svým myšlením tak říkajíc na domácí půdě, pouze je hlouběji fundovat využitím nových prostředků. To pomáhalo vytvářet myšlenková specifika, která je možno doložit. Upozornujeme zde na prostředkující úlohu poměrně málo známé filozofické osobnosti Benno Kerryho, jemuž se zhruba v letech 1881-1891 podařilo především návratem k Bolzanovi a zhodnocením jeho přínosu pro teorii množin vytvořit samostatnou myšlenkovou paralelu k prosazujícímu se fenomenologickému výkladu psychologie, a tak vlastně podat důkaz životaschopnosti rakouské filozofické tradice v nápadně těsné blízkosti „protestantské“ fenomenologie. /2/

V odmítání „pruského způsobu“ filozofování a v řadě modifikátů kantovské nauky, proti níž nezůstala imunní ani rakouská sociální demokracie, došlo v posledních desetiletích 19. století v rámci rakouského filozofického myšlení ke konstituci disciplíny, jež měla titul psychologie, ale de facto byla filozofií. Od samého začátku měla spíš samostatný metodologický význam a neměla charakter tvorby systému. Realizovala se zhruba ve dvojí linii: ve spojení s přírodovědným poznáním, tak tomu bylo především u E. Macha, jehož známý princip ekonomie myšlení vznikl analogií k darwinovské myšlenice vzniku a vývoje druhů; nebo také opačně, vyčleněním, vymezením samostatné oblasti psychických fenoménů oddělením od tzv. fenoménů fyzických, jako tomu bylo v případě empirické psychologie Brentanovy. V obou těchto liniích došlo k formulaci empiricko-pozitivistických zásad, které měly obecný badatelský význam a měly postavit hráz jakékoliv konstrukci

a spekulací. Z metodologického hlediska byly buď aplikací dílčích metod, uplatňovaných v přírodních vědách, a to i exaktních /u Macha, jehož historickou šancí byla relace přechodu od mechanicko-materialistických zásad klasické fyziky Newtonovy k novému typu materialismu dialektickému, k němuž nikdy nedospěl, se setkáváme s častým užitím matematické metody variace, induktivně chápané analogie a řady dalších, nebo byly uplatněním zásady popisu pro sféru duševního života. Protože ve svých základních tendencích se tato psychologie, ostatně považovaná za psychologii samotnými tvůrci jmenovaných směrů, vyznačovala jednotou přístupu ke zkoumané látce, můžeme si položit otázku, jaká to byla psychologie.

Především je třeba říci, že do popředí se dostala jako samostatná věda díky Herbartovi. On sám svým systémem vytvořil ideové předpoklady pro to, že se podle zásady adekvace předmětu a metody stala půdou pro nové formy popisu, pro uplatnění motivu redukce jako výrazu snahy dobrat se posledního základu. V duchu Herbartově byla základním prvkem psychického života představa, u Macha to byla poslední smyslově vykazatelná danost, počitek. Pozitivisticko-empirický motiv redukce na základní danosti transformoval postupně pojem zkušenosti a rozšířil jej na oblasti, které tradičně tvořily zázemí metafyziky a nyní se staly přístupné zážitku. A tak dále. Pro rakouské filozofické myšlení je opět charakteristické, že vytvořilo vlastní ideový model pro určení toho, co je „základem“, „daností“, dále nerozložitelným prvkem v oblasti psychiky, a že jím byla tzv. problematika vztahu celku a částí nastíněná už Bolzanem /viz jeho dvojí pojetí části ve „Vědosloví“/. /3/ Tato linie, zdůrazňující úlohu celku pro poznání skutečnosti, nakonec vyústila v idealistickém chápání celku jako apriorní představy, nezbytné pro poznání, ale původně v ní lze sledovat pouze metodologický zájem na uvolnění ideálního prvku ze závislosti v primární ideové sféře a s tím související zájem o určení smyslovosti. Někde uprostřed této cesty se nachází objev tzv. tvarových kvalit /v r. 1890/, dílo Chr.v. Ehrenfelse, profesora německé pražské univerzity do roku 1932, přesvědčeného wagneriána, který se také uplatnil v oblasti umělecké kritiky zvláště hudební

a svým objevem, jak známo, přispěl ke zlomu v chápání psychologie jako specifické vědy a k založení psychologie tvarové.

Tím přecházíme k pojmu smyslovosti. Bádání v oblasti smyslovosti se v okruhu rakouských badatelů realizovalo původně na fyzikálním základě, srov. populární úvod Ernsta Macha do Helmholtzovy teorie hudby z roku 1866, kdy byl Mach ještě profesorem matematiky a fyziky v Grazu. Mach, jak známo, přešel do Prahy v roce 1867, kde působil celých 28 let, také jako ředitel Fyzikálního ústavu, dvakrát zvolen rektorem, poprvé v roce 1879/80, podruhé po rozdělení univerzity na českou a německou v roce 1883, kdy abdikoval. Do jeho pražského období spadá další bádání a publikační činnost k psychofyzice, ve vědním oboru, který zahrnoval fyziologii a psychologii pěti smyslů. Na rozhraní fyziologie a psychologie se pohybovaly práce Ewalda Heringa, prvního rektora německé univerzity po rozdělení, který v roce 1870 nastoupil na katedru po Purkyněm. Problematika smyslovosti pak tvořila jednotnou badatelskou osu až k charakteristickému opření a exemplifikaci vnitřního vědomí času ve fenomenologii na vnímání tónu. K tomu došlo opět prostřednictvím C. Stumpfa, který působil na pražské univerzitě v letech 1879-1884 a vydal v Praze první svazek své Tonpsychologie. Složitý řetěz prostředkování je možné sledovat už od žádosti jazykovědně orientovaného filozofa A. Martyho, rektora pražské německé univerzity v roce 1896, o zřízení kabinetu pro experimentální psychologii smyslů pro potřeby filozofického semináře a jako atribut svého oboru /sic!/. /4/ Největší důležitost tu mají experimentálně-badatelské výsledky, jichž dosáhl Mach spolu s dalšími objevy ve specializovaných oblastech fyziky /viz jím založená laboratoř na Ovocném trhu/ a výzkumy Heringovy, ale nikdo jiný než filozof a psycholog Brentano se nepodjal úkolu zhodnotit jejich přínos. Brentanovo pojednání o smyslových kvalitách, speciálně analýza tónových kvalit z roku 1905, jsou pak jasným důkazem toho, že z celkové problematiky smyslovosti byla zvláště teorie vnímání tónu pro rakouské filozofické myšlení konce 19. století signifikantní.

Závěr: Realismus a protispekulativnost rakouského empirismu konce 19. století sehrály jistou úlohu v subjektivistickém

obratu evropské filozofie, který nastolil otázku funkční závislosti bytí na vědomí, ale díky svým specifickým formám se prosadil také v oblasti kultury. Těmto formám bylo společné, že chtěly být pouhou „psychologií“, ale jejich metodologické jádro umožňovalo fundování společenských věd - v dobově odpovídající představě o jejich struktuře a funkci. Byla tedy tato „psychologie“ filozofií. V Machově empiriokriticizmu, který chtěl být „metodologií přírodních věd“, je vazba k filozofii a společenskovědný význam této nauky složitější, zprostředkovanější. Zvláštní okruh zde tvoří problematika já /viz známý Machův výrok „Ich ist unrettbar“/ navozující otázku konstituce osobnosti jako osobitosti atd. Intence na vědeckou metodologii je zde spojena s nedůslednostmi a rozpory, a jak dokázal Lenin ve své důsažné kritice Machova a Avenariova empiriokriticizmu z gnozeologických pozic, vede k subjektivnímu idealismu. Ale právě Leninův kritický výkon umožňuje jednak hodnotit správně Machovy objevy ve specializovaných oblastech fyziky, přestože i tam se objevila „pozitivistická alergie vůči zobecněním“, i jeho překonání mechanického materialismu a vazbu k Einsteinově teorii relativity - a zároveň vytváří předpoklad pro pochopení řady otázek, jejichž společenskovědné jádro je nepopíratelné. Jde o metodologické otázky, týkající se jenom na první pohled psychologie a ukazující evidentní přesah, jež ve svém obsahu představují to, co přispívá k osvětlení Machova empiriokriticizmu jako filozofie, „filozofie impressionismu“. /5/

Ve svém celku je rakouská filozofie konce 19. století zvláště v českých zemích významným příspěvkem k problematice smyslovosti, napomáhá jejímu uvolnění a pochopení senzuačního jako samostatné oblasti - základu vztaženosti společenských aktivit a východiska tvorby. V tom je její význam pro estetiku.

Shrnujeme: Pokus tohoto výkonu rozporuplné rakouské filozofie v metodologických otázkách má význam 1. v samotném metodologickém přístupu, 2. jako otázka kulturních hodnot a 3. jako otázka fin de siècle a její metodologický přístup. Potud má význam i pro kulturu /axiologie, stanovování hodnot/, pro modernizaci měšťanské filozofie a metodologickou modernizaci prostředků.

ODKAZY NA LITERATURU

- /1/ Oskar Kraus, *Besonderheit und Aufgabe der deutschen Philosophie in Böhmen. Actes du huitième Congrès International de Philosophie à Prague 2-7. septembre 1934*, Praha 1936, s. 766-771.
- /2/ Benno Kerry /Benno Kohn/ vydal v r. 1881 ve Vídni *Untersuchungen über das Causalproblem auf dem Boden der Kritik J.St. Milla*. V r. 1885, 1886, 1887 a 1891 publikoval v *Avenariově Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie* na pokračování rozsáhlejší pojednání *Über Anschauung und ihre psychische Verarbeitung*; chybějící články z r. 1889 byly vydány knižně z pozůstalosti pod názvem *System einer Theorie der Grenz-begriffe* v r. 1890.
- /3/ Srov. Bernard Bolzano, *Vědosloví*, Praha, Academia, 1981, § 58an.
- /4/ Srov. *Die deutsche Karl-Ferdinands-Universität in Prag unter der Regierung seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I.*, Praha 1899, s. 390-391. Anton Marty je mj. známý svou inaugurační řečí s charakteristickým bolzanovským názvem *Was ist Philosophie?*, v níž předznačil vazbu psychologie s celou řadou společenskovedních disciplín.
- /5/ Srov. Manfred Diersch, *Empiriokritizismus und Impressionismus*, Berlin 1973. Leninův *Materialismus a empiriokriticismus* zde podle slov autora zkracuje cestu jeho zkoumání, jež tematizuje vztahy mezi filozofií a kulturou. V textu uvedený citát je na str. 38 Dierschovy práce.